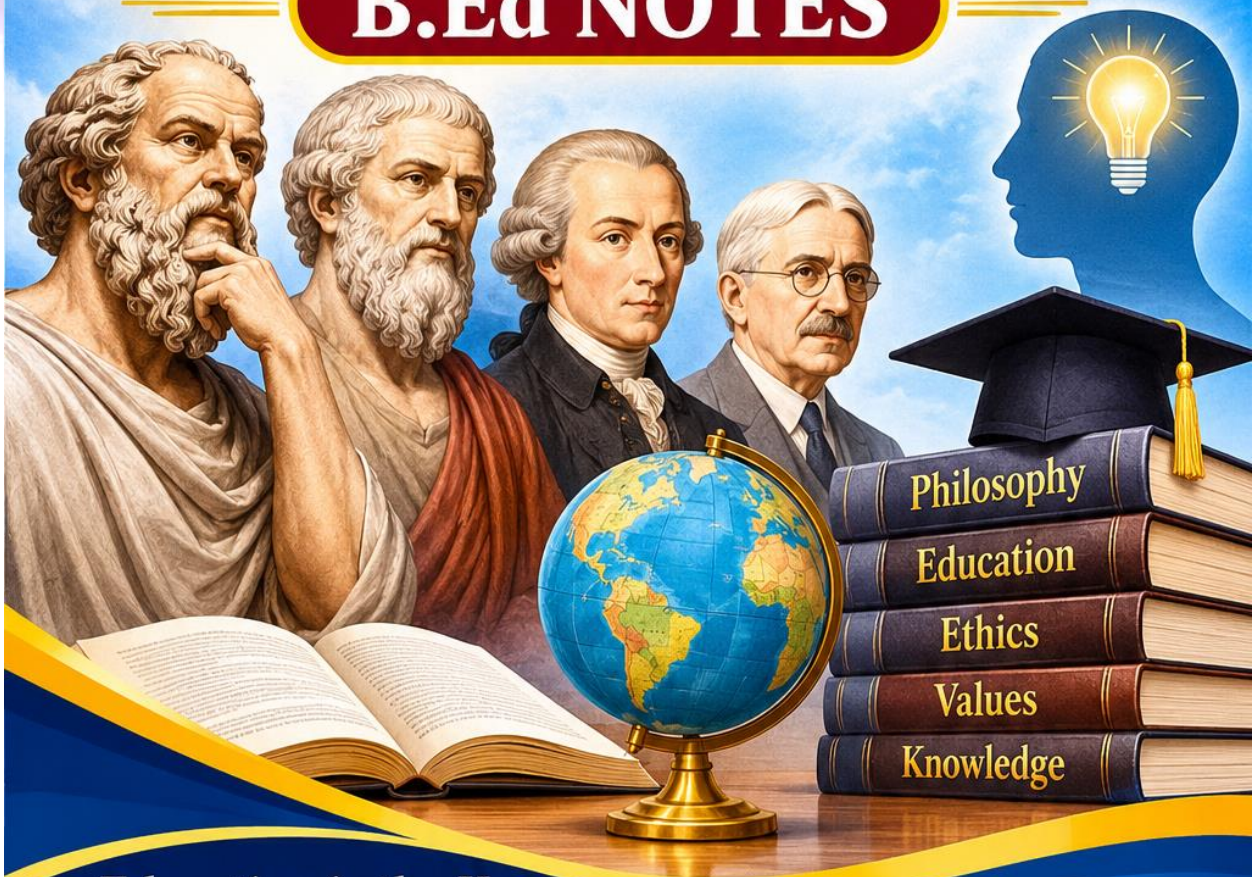
LALA JAGAT NARYAN
EDUCATION COLLEGE
JALALABAD WEST

Learn • Teach • Grow

PHILOSOPHICAL BASES OF EDUCATION

B.Ed NOTES

Education is the Key to a Better Tomorrow

UNIT-I:

Conceptual Framework of Education

a) **Education: meaning, concept- Indian and Western**
b) **Types of education- formal, informal and non-formal.**
c) **c) Role and functions of education in individual and national life.**

UNIT-II:

Educational Philosophy

a) Educational Philosophy: meaning, relationship between philosophy and education.

b) Philosophies of education: Idealism, Naturalism and Pragmatism.

c) Educational philosophies: contribution of Dewey, Rousseau, Tagore and Gandhi.

UNIT–I: ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪਿਕ ਢਾਂਚਾ (Conceptual Framework of Education)

(a) ਸਿੱਖਿਆ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ – ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

(Education: Meaning and Concept – Indian and Western Perspectives)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ, ਹੁਨਰ, ਚੰਗੇ ਗੁਣ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਹਿਯੋਗ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Concept of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

1. ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
2. ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ: ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ: ਸਿੱਖਿਆ ਚੰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
5. ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
6. ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Indian Concept of Education)

ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਚੰਗੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ:

1. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ: ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਿਆ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਕੰਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਗਬਾਨੀ, ਕਤਾਈ, ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।

2. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

3. ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ: ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕੁਦਰਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।

4. ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਅਰਵਿੰਦ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

4. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Western Concept of Education)

ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ:

1. ਜੌਨ ਡਿਊਈ (John Dewey): ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਆਪ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ।

2. ਪਲੈਟੋ (Plato): ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਅਰਸਤੂ (Aristotle): ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

4. ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ (Herbert Spencer): ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ।	ਤਰਕ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ।
ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।	ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।	ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ।
ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ।	ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ।

(b) ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1. ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ (Formal Education)
2. ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ (Informal Education)
3. ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿੱਖਿਆ (Non-Formal Education)

1. ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ (Formal Education)

ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਂਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਕੋਰਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਜਾਂ ਡਿਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ B.Ed ਜਾਂ M.Ed ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

2. ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ (Informal Education)

ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ, ਦੋਸਤਾਂ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਧਿਆਪਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨਾਂ:

- ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਣਾ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾ।
- ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਿੱਖਣਾ।
- ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

3. ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿੱਖਿਆ (Non-Formal Education)

Non-Formal Education ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਰਸਮੀ ਸਕੂਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਪਰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਨਿਯਮਤ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- ਇਹ ਲਚਕਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰਵਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨਾਂ:

- ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ।
- ਸਿਲਾਈ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੋਰਸ।
- ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ।
- ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ।
- ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕੋਰਸ ਕਰਨਾ।

ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	Formal	Informal	Non-Formal
ਸਥਾਨ	ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ	ਘਰ, ਸਮਾਜ	ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ
ਪਾਠਕ੍ਰਮ	ਨਿਸ਼ਚਿਤ	ਨਹੀਂ	ਲਚਕਦਾਰ
ਸਮਾਂ	ਨਿਸ਼ਚਿਤ	ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ	ਲਚਕਦਾਰ
ਅਧਿਆਪਕ	ਲਾਜ਼ਮੀ	ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ	ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਪ੍ਰੀਖਿਆ	ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ	ਨਹੀਂ	ਕੋਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ
ਉਦਾਹਰਨ	ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ	ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ	ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ

(c) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

(Role and Functions of Education in Individual and National Life)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਸਮਝਦਾਰ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਹਤ, ਸਫ਼ਾਈ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਖੁਰਾਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਯੋਗਾ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ।

2. ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਗਣਿਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।

3. ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਸੱਚਾਈ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਦਇਆ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5. ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

6. ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

7. ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੋਲਣ, ਸੋਚਣ, ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦੀ ਹੈ।

2. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।

2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ: ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

3. ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਹੁਨਰਮੰਦ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਤੀਵਾਦ, ਲਿੰਗ-ਭੇਦ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਛੂਆਛੂਤ ਵਰਗੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5. ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

7. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8. ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੰਭਾਲ: ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

UNIT–II: ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ (Educational Philosophy)

(a) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ

(Educational Philosophy: Meaning and Relationship Between Philosophy and Education)

1. ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Philosophy)

ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ Philosophy ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। Philosophy ਦੋ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ 'Philo' ਅਤੇ 'Sophia' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। Philo ਦਾ ਅਰਥ ਪਿਆਰ ਅਤੇ Sophia ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ।

ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ, ਸੱਚਾਈ, ਗਿਆਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Educational Philosophy)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ:

- ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?
- ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?
- ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?
- ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

3. ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ

ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ:

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਚੋਣ: ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ: ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ।

4. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

6. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਵੇਗਾ।

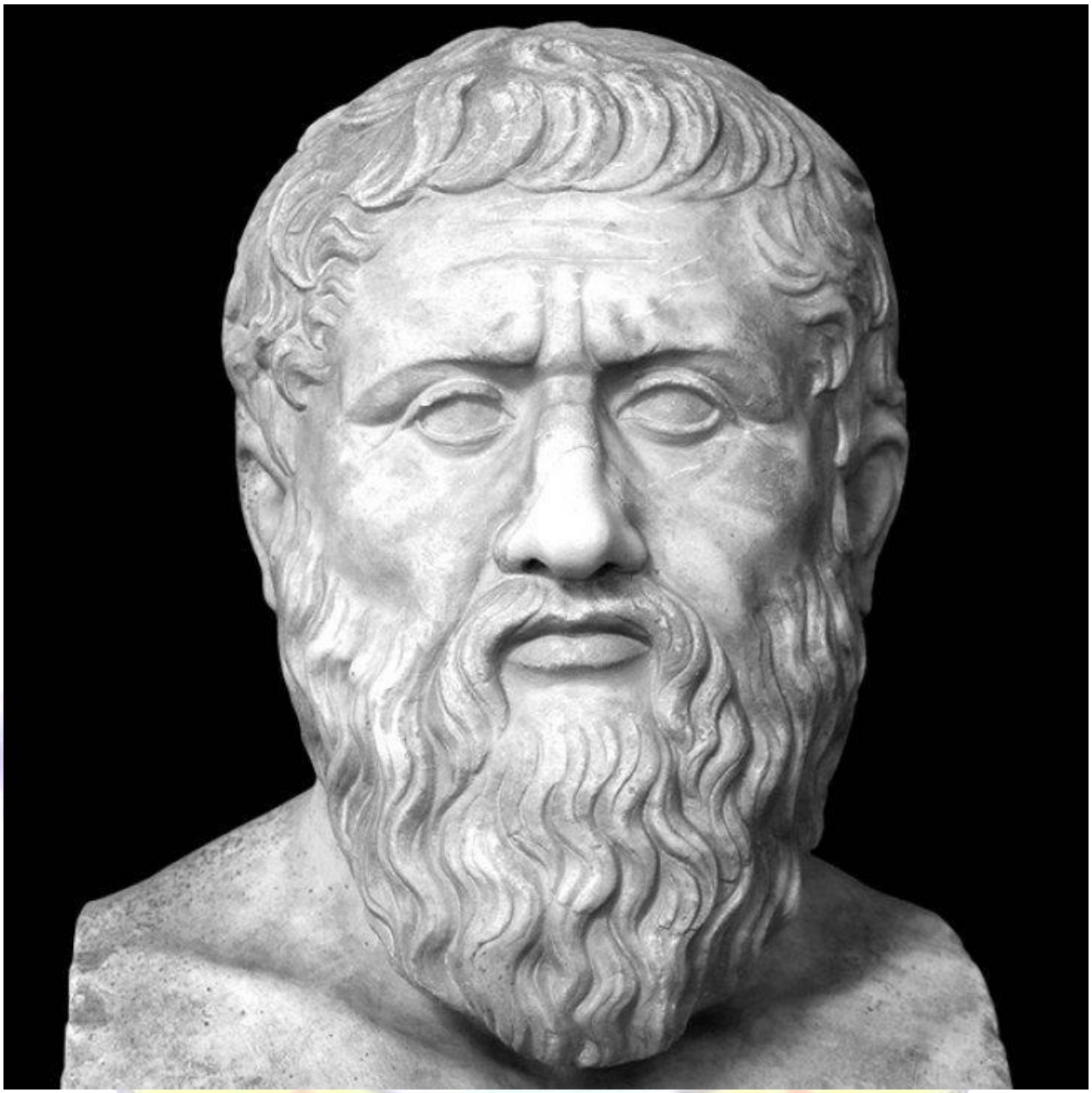
ਸਿੱਟਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਹੈ।

(b) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਸ਼ਨ (Philosophies of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ:

1. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Idealism)
2. ਕੁਦਰਤਵਾਦ (Naturalism)
3. ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ (Pragmatism)

1. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Idealism)

ਅਰਥ: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ, ਮਨ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ: ਪਲੈਟੋ, ਸੁਕਰਾਤ, ਹੇਗਲ ਅਤੇ ਬਰਕਲੇ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ:

1. ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਸੱਚਾਈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:

- ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
- ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਣ:

- ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੀਮਾਵਾਂ:

- ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਕਿਤਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਕੁਦਰਤਵਾਦ (Naturalism)

ਅਰਥ: ਕੁਦਰਤਵਾਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ: ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਓਵਨ।

ਕੁਦਰਤਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ:

1. ਕੁਦਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ।
2. ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4. ਬੱਚਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
5. ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬੱਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤਵਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:

- ਬੱਚਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ।
- ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ।
- ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੌਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣਾ।

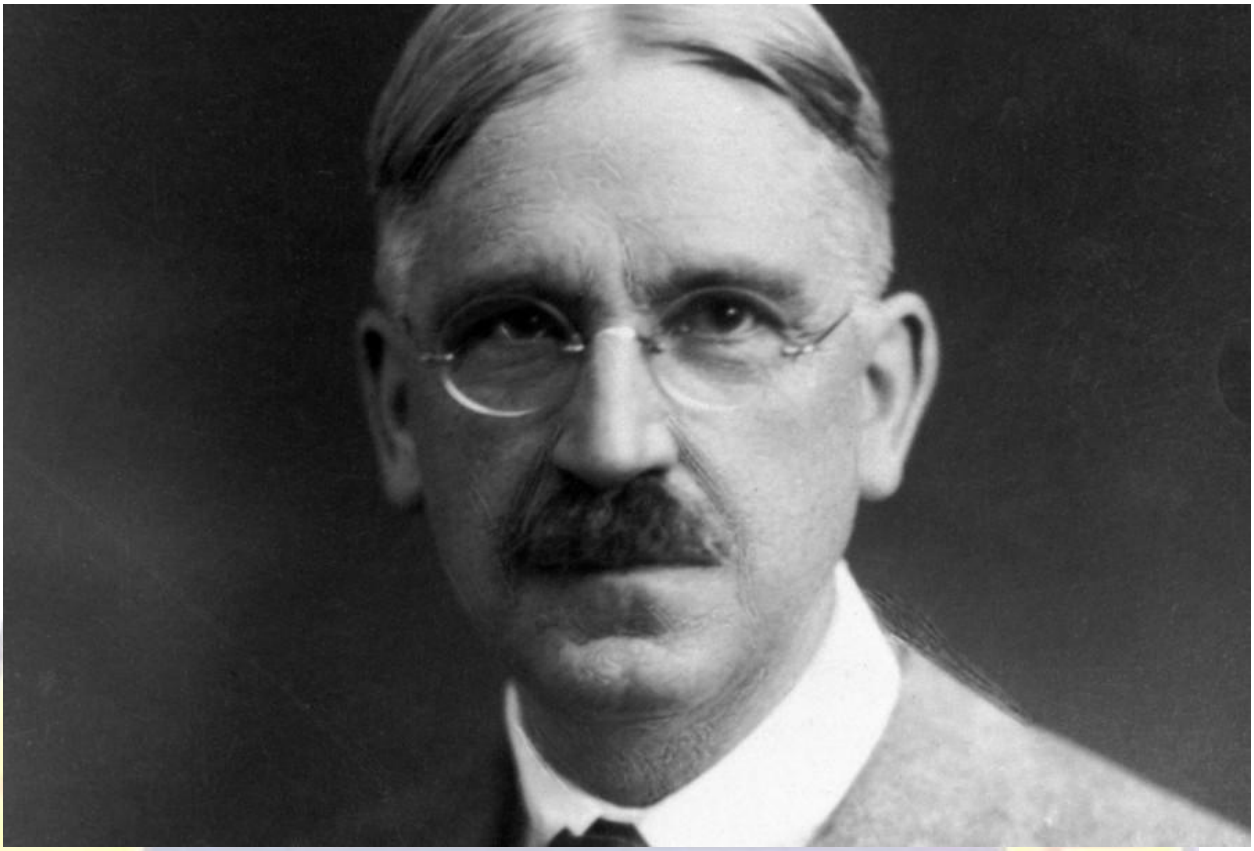
ਗੁਣ:

- ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
- ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ।
- ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਰੁਚਿਕਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੀਮਾਵਾਂ:

- ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਹਰ ਵਿਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਈ ਵਾਰ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ (Pragmatism)

ਅਰਥ: ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ: ਜੌਨ ਡਿਊਈ, ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਪੀਅਰਸ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ:

1. ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ।
2. ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ (Learning by Doing)।
3. ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

4. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:

- ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ।
- ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ।
- ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਾਗ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੀਜ ਬੀਜਣਾ, ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ, ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਫਸਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਖੁਦ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਣ:

- ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਸੀਮਾਵਾਂ:

- ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

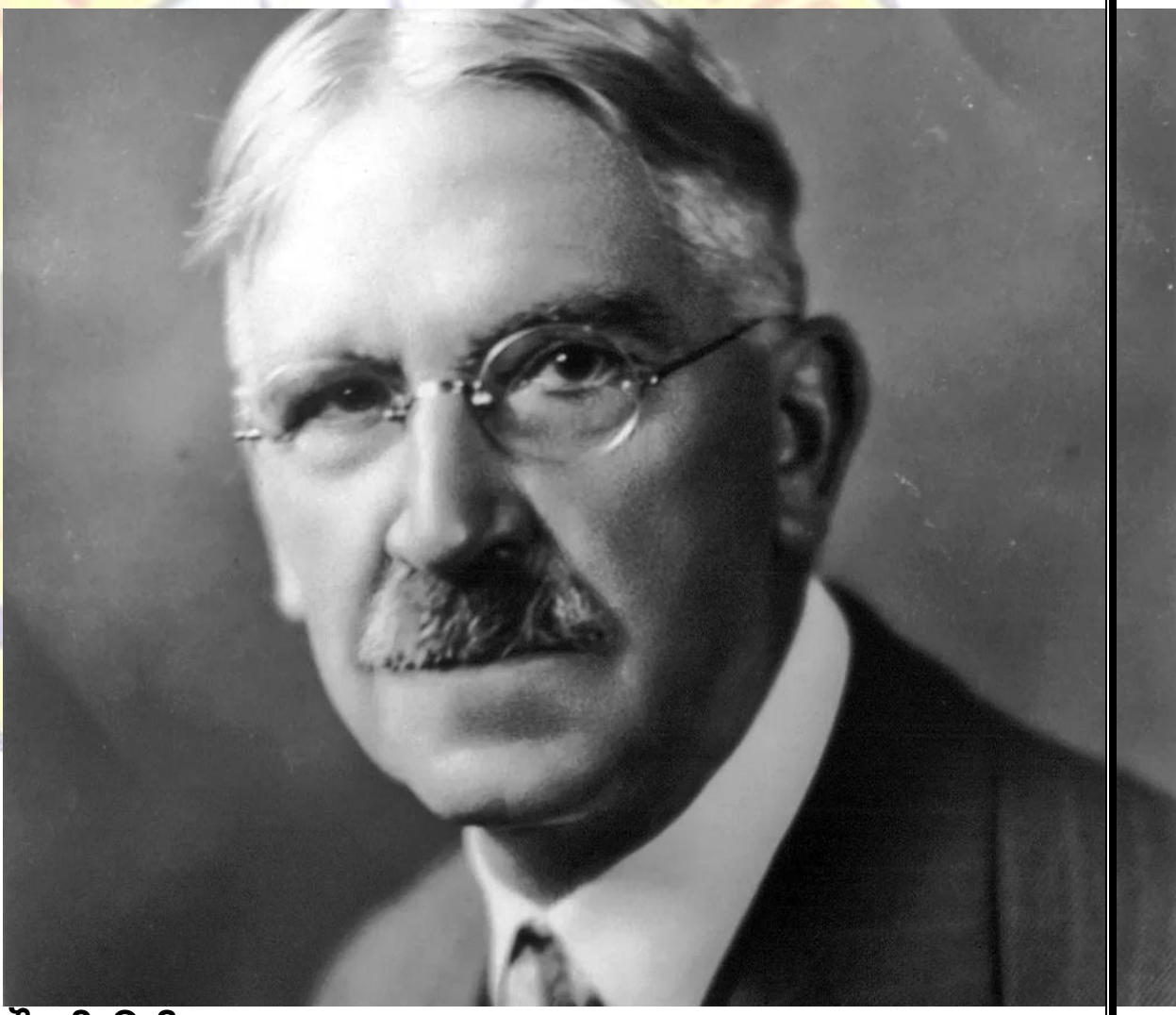
ਤਿੰਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ	ਕੁਦਰਤਵਾਦ	ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ
ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ	ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ	ਕੁਦਰਤ	ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ
ਕੇਂਦਰ	ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੁੱਲ	ਬੱਚਾ	ਅਨੁਭਵ

ਅਧਿਆਪਕ	ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ	ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ	ਸਹਾਇਕ
ਵਿਧੀ	ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਚਰਚਾ	ਨਿਰੀਖਣ	ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ
ਉਦੇਸ਼	ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ	ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ	ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ
ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ	ਪਲੈਟੋ	ਰੂਸੋ	ਡਿਊਈ

(c) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ

(Educational Philosophies and Contributions of Dewey, Rousseau, Tagore and Gandhi)

1. **ਜੌਨ ਡਿਊਈ (John Dewey: 1859–1952)**

ਜੌਨ ਡਿਊਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰੀਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ:

ਡਿਊਈ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਆਪ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਡਿਊਈ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ:

1. **Learning by Doing:** ਬੱਚਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ: ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਬੱਚਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
5. ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਵਿਧੀ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਖੁਦ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ।

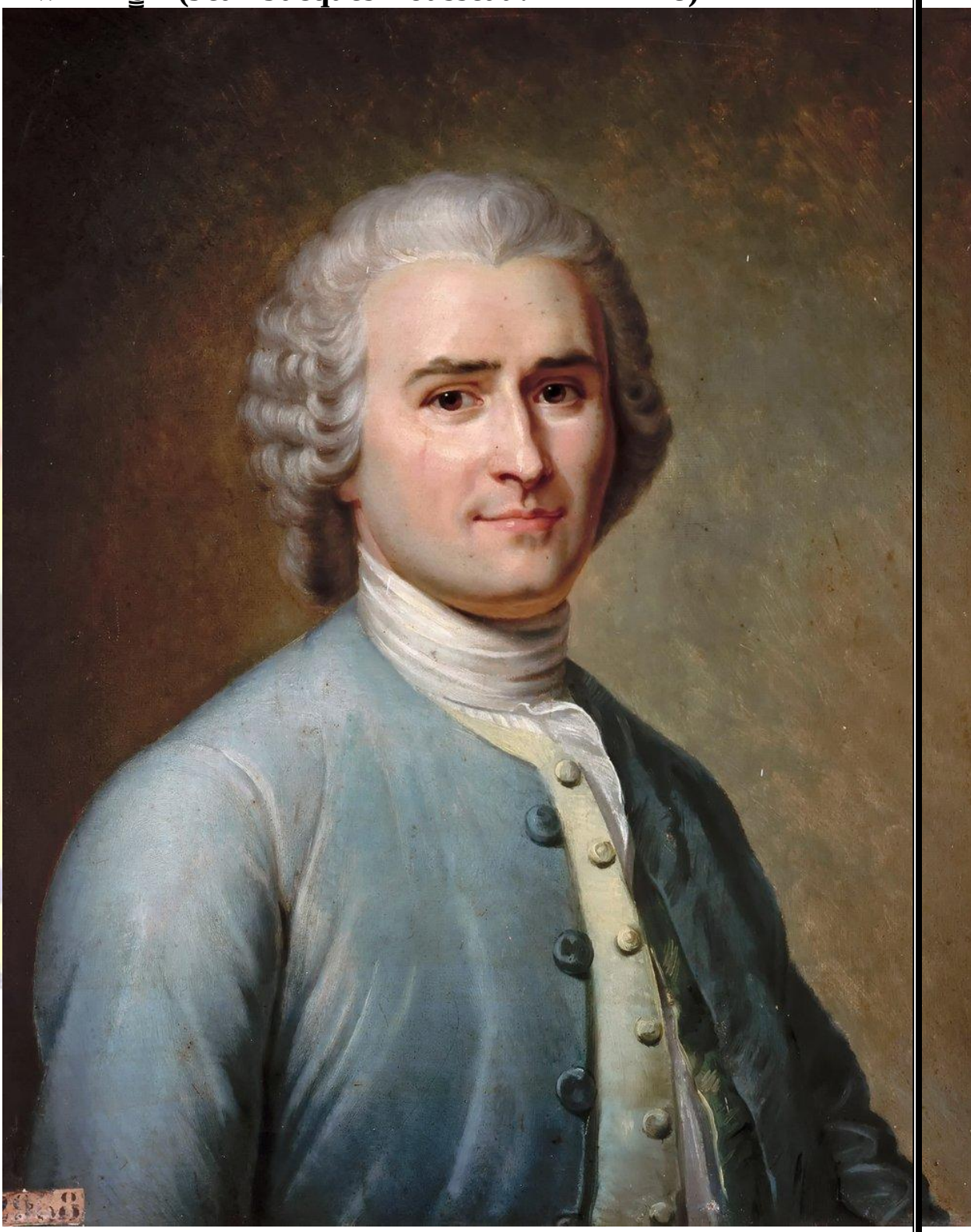
ਡਿਊਈ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ:

- ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।
- ਕਿਰਿਆ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।
- ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੱਚਤ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਬੱਚਤ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ (Jean Jacques Rousseau: 1712–1778)

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ:

ਰੂਸੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ***Emile*** ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ:

ਰੂਸੋ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਾ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

ਰੂਸੋ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ:

1. ਕੁਦਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ: ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ: ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
3. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ: ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ: ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
5. ਬਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬੱਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਕੁਦਰਤੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ: ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ:

- ਬਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।
- ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

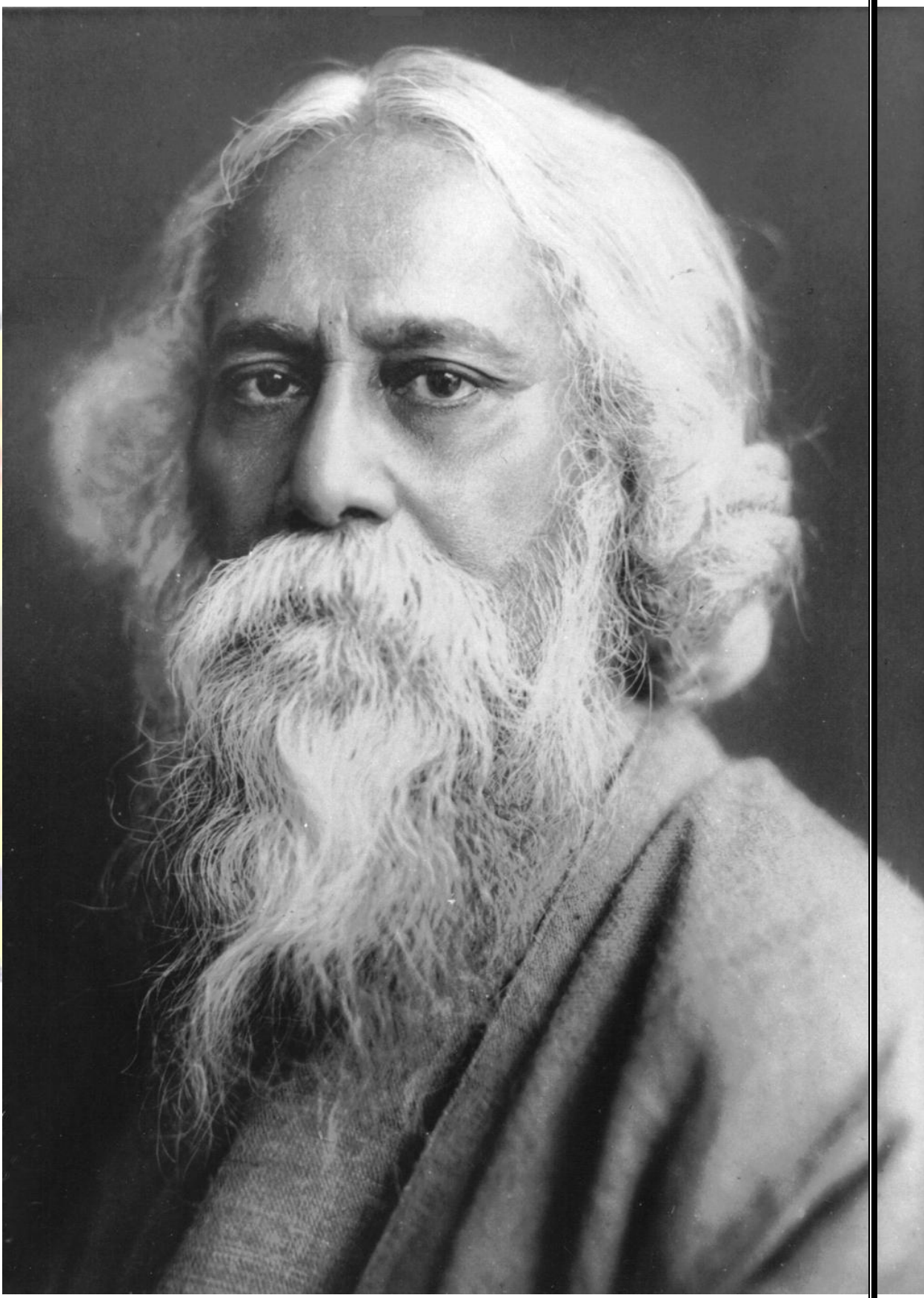
- ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।
- ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ।
- ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਵਾਉਣਾ।

LALA JAGAT NARYAN EDUCATION COLLEGE
JALALABAD (W)

3. ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ (Rabindranath Tagore: 1861–1941

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ:

ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1913 ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ:

ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕੁਦਰਤ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਡਰ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ:

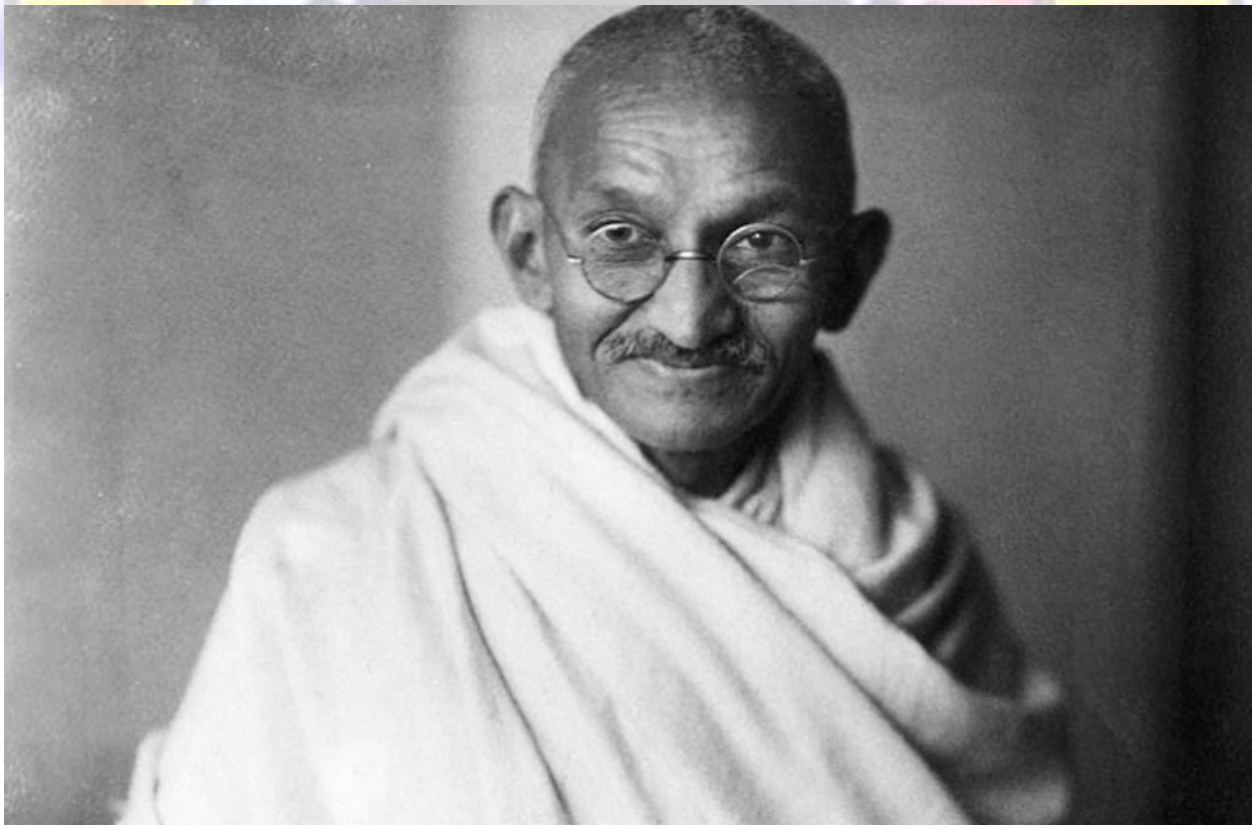
1. ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. ਆਜ਼ਾਦੀ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ: ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ: ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਅਨੁਭਵ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ: ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ:

- ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
- ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
- ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।
- ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ।

4. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ (Mahatma Gandhi: 1869–1948)

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ:

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ:

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਰਬੋਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ:

1. ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ: ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ: ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ: ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ:

- ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

- 1937 ਵਿੱਚ ਵਰਧਾ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ।
- ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।
- ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।
- ਸੱਚ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।
- ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਗਬਾਨੀ, ਸਿਲਾਈ, ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਵਰਗੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ।

ਚਾਰਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	ਜੌਨ ਡਿਊਈ	ਰੂਸੋ	ਟੈਗੋਰ	ਗਾਂਧੀ
ਦਰਸ਼ਨ	ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ	ਕੁਦਰਤਵਾਦ	ਕੁਦਰਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ	ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਆਧਾਰਿਤ
ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ	ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ	ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ	ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ	ਕੰਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ
ਅਧਿਆਪਕ	ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ	ਸਹਾਇਕ	ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ	ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ
ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼	ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ	ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ	ਸਰਬਪੱਖੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ	ਸਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ	ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ	ਪੁਸਤਕ Emile	ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ	ਨਵੀਂ ਤਾਲੀਮ

ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। UNIT-I ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਕਲਪ, ਸਿੱਖਿਆ

ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਹੈ।

UNIT-II ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਕੁਦਰਤਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਿਊਈ, ਰੂਸੋ, ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ, ਚੰਗੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਈ ਖਾਸ ਯਾਦ ਰੱਖੋ:

- **Idealism – ਆਦਰਸ਼, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ।**
- **Naturalism – ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ।**
- **Pragmatism – ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ।**
- **Dewey – Learning by Doing.**
- **Rousseau – ਕੁਦਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ।**
- **Tagore – ਆਜ਼ਾਦੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ।**
- **Gandhi – ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ।**

UNIT-III:

Facets of Knowledge

a) Knowledge- Concept, nature and sources of knowledge.

b) Facets of knowledge- local and universal, concrete and abstract, theoretical and practical, contextual and textual, school and out of school and their relationship.

c) Role of teacher in construction of knowledge.

UNIT-IV

: Values

a) Values- Concept, types of values.

b) Sources of values and erosion of values.

c) Value Education- Role of education for inculcation of values.

UNIT–III: ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ (Facets of Knowledge) ਅਤੇ UNIT–IV: ਮੁੱਲ (Values)

UNIT–III: Facets of Knowledge (ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ)

(a) Knowledge – Concept, Nature and Sources of Knowledge

1. ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ (Meaning and Concept of Knowledge)

ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ। ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ, ਨਿਰੀਖਣ, ਪ੍ਰਯੋਗ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪੌਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੌਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Knowledge)

ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

1. ਗਿਆਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ: ਗਿਆਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ: ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

3. ਗਿਆਨ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ: ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਗਿਆਨ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਗਿਆਨ ਵਿਹਾਰਕ ਹੈ: ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਗਿਆਨ ਸਰਵਪੱਖੀ ਹੈ: ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਤੋਲ ਕੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੋਤ (Sources of Knowledge)

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

1. ਇੰਦਰੀਆਂ (Senses): ਮਨੁੱਖ ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨਾਂ, ਨੱਕ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ।

2. ਅਨੁਭਵ (Experience): ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾ।

3. ਤਰਕ (Reasoning): ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲਈ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਨਿਰੀਖਣ (Observation): ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ।

5. ਪ੍ਰਯੋਗ (Experiment): ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਬੀਜ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ।

6. ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ (Society and Tradition): ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਵੱਡਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

7. ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (Books and Technology): ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

(b) Facets of Knowledge – ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ

ਗਿਆਨ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ (Local and Universal Knowledge)

ਸਥਾਨਕ ਗਿਆਨ (Local Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ, ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਤਰੀਕੇ।
- ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਤਰੀਕੇ।
- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਾਚ।

ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ (Universal Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਸੂਰਜ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।
- ਪਾਣੀ ਦਾ ਰਸਾਇਣਿਕ ਸੂਤਰ H_2O ਹੈ।
- ਗਣਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ।

ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ: ਸਥਾਨਕ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਠੋਸ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਗਿਆਨ (Concrete and Abstract Knowledge)

ਠੋਸ ਗਿਆਨ (Concrete Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਛੂਹ ਕੇ ਜਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਫਲਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ।
- ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ।
- ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਦੇਖਣਾ।

ਅਮੂਰਤ ਗਿਆਨ (Abstract Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੂਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਪਿਆਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ।
- ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਅੰਕ ਅਤੇ ਬੀਜਗਣਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ।

ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ: ਠੋਸ ਗਿਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਸੇਬ ਦਿਖਾ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ 3 ਦਾ ਅੰਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

3. ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ (Theoretical and Practical Knowledge)

ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ (Theoretical Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਪਾਣੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ।
- ਗਣਿਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਿੱਖਣਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।

ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ (Practical Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਲੈਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ।
- ਕੰਪਿਊਟਰ ਚਲਾਉਣਾ।
- ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ।

ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

4. ਸੰਦਰਭਿਕ ਅਤੇ ਪਾਠਿਕ ਗਿਆਨ (Contextual and Textual Knowledge)

ਸੰਦਰਭਿਕ ਗਿਆਨ (Contextual Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ, ਸਮਾਜ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਸਥਾਨਕ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ।
- ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ।

ਪਾਠਿਕ ਗਿਆਨ (Textual Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ।
- ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ।

ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ: ਪਾਠਿਕ ਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੰਦਰਭਿਕ ਗਿਆਨ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

5. ਸਕੂਲੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਗਿਆਨ (School and Out-of-School Knowledge)

ਸਕੂਲੀ ਗਿਆਨ (School Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਣ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਨਾ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ।
- ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ।

ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਗਿਆਨ (Out-of-School Knowledge):

ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ, ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਘਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਣਾ।

- ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ।
- ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਜਾਣਨਾ।
- ਵੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ: ਸਕੂਲੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੰਜ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ

ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ	ਉਦਾਹਰਨ
ਸਥਾਨਕ	ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ
ਸਰਵਵਿਆਪਕ	ਗਣਿਤ ਦੇ ਨਿਯਮ
ਠੋਸ	ਅਸਲੀ ਵਸਤੂਆਂ
ਅਮੂਰਤ	ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ
ਸਿਧਾਂਤਕ	ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ
ਵਿਹਾਰਕ	ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ
ਸੰਦਰਭਿਕ	ਸਥਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
ਪਾਠਿਕ	ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਸਕੂਲੀ	ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ
ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ	ਘਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ

(c) Role of Teacher in Construction of Knowledge

ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

1. ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ: ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ: ਅਧਿਆਪਕ ਨਵੇਂ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

3. ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣਾ: ਪ੍ਰਯੋਗ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣਾ: ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸਕਣ।

6. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ: ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

7. ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਨਾਲ ਸੋਚਣ, ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8. ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ: ਸਮਾਰਟ ਬੋਰਡ, ਵੀਡੀਓ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਡਿਜੀਟਲ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

9. ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਫੀਡਬੈਕ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

10. ਖੋਜ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏਗਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ

ਦੇ ਭਾਫ਼ ਬਣਨ, ਬੱਦਲ ਬਣਨ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਿੱਤਰਾਂ, ਵੀਡੀਓ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਏਗਾ।

ਸਿੱਟਾ: ਅਧਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ, ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

UNIT–IV: Values (ਮੁੱਲ)

(a) Values – Concept and Types of Values

1. ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ (Meaning and Concept of Values)

ਮੁੱਲ ਉਹ ਆਦਰਸ਼, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ, ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਸੋਚ, ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਰੱਖਣਾ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲ ਹਨ।

2. ਮੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Values)

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

1. ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ (Moral Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਸੱਚਾਈ
- ਇਮਾਨਦਾਰੀ

- ਦਇਆ
- ਨਿਆਂ
- ਚੰਗਾ ਵਿਹਾਰ

2. ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ (Social Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਸਹਿਯੋਗ
- ਭਾਈਚਾਰਾ
- ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ
- ਸਮਾਨਤਾ
- ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ

3. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੱਲ (National Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ
- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ

4. ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲ (Spiritual Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ
- ਦਇਆ
- ਸ਼ਾਂਤੀ
- ਨਿਮਰਤਾ
- ਸੱਚਾਈ

5. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲ (Cultural Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ।
- ਲੋਕ ਨਾਚ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ।
- ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਮੇਲੇ।
- ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ।

6. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁੱਲ (Democratic Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਆਜ਼ਾਦੀ
- ਸਮਾਨਤਾ
- ਨਿਆਂ
- ਭਾਈਚਾਰਾ
- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ

7. ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਮੁੱਲ (Environmental Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣਾ।
- ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੱਚਤ ਕਰਨਾ।
- ਸਫ਼ਾਈ ਰੱਖਣਾ।
- ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟਾਉਣਾ।

8. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁੱਲ (Personal Values):

ਇਹ ਮੁੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ:

- ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ।
- ਮਿਹਨਤ।
- ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ।
- ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।
- ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ।

(b) Sources of Values and Erosion of Values

1. ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ (Sources of Values)

ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

1. ਪਰਿਵਾਰ (Family):

ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਸੱਚਾਈ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੱਚਾ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

2. ਸਕੂਲ (School):

ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ, ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟੀਮ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿੱਖਣਾ।

3. ਸਮਾਜ (Society):

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

4. ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕਤਾ (Religion and Spirituality):

ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੇਵਾ, ਦਇਆ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

5. ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ (Literature and Books):

ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

6. ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ (Media and Technology):

ਟੀ.ਵੀ., ਅਖ਼ਬਾਰ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

7. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (National Constitution):

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

2. ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ (Erosion of Values)

ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਰਗੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ:

1. ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ: ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਭੌਤਿਕਵਾਦ: ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਣਾ।

3. ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ: ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲਣਾ।

4. ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਭਾਵਨਾ: ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ।

5. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਮੀ: ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।

6. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਘਾਟ: ਸਿਰਫ਼ ਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ।

7. ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ: ਗਲਤ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ।

8. ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ: ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਪਾਅ:

- ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇਣੇ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ।
- ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ।
- ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀਆਂ।
- ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ।
- ਸੱਚਾਈ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(c) Value Education – Role of Education for Inculcation of Values

ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Value Education)

ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

2. ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Value Education)

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ।

2. ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
4. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
5. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
6. ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
7. ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ।
8. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣਾ।

3. ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Education in Inculcation of Values)

ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ (Through Curriculum):

ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਸਿੱਖਣਾ।

2. ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ (Teacher as a Role Model):

ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਰਾਹੀਂ (Morning Assembly):

ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ, ਵਿਚਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ (Through Sports):

ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਹਿਯੋਗ, ਟੀਮ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਖੇਡ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕ੍ਰਿਕਟ ਜਾਂ ਵਾਲੀਬਾਲ ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ।

5. ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ (Social Service):

ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਮੁਹਿੰਮ, ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣਾ, ਖ਼ੂਨਦਾਨ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ (Cultural Activities):

ਨਾਟਕ, ਭਾਸ਼ਣ, ਕਵਿਤਾ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ (Group Activities):

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਹੀਂ (Democratic Environment):

ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9. ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ:

ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

10. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰਾਹੀਂ (Through Discipline):

ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Importance of Value Education)

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

UNIT–III ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ, ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

UNIT–IV ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।